

Pliny's letter

Hyperborea

4/2/20/8

1909

39/47.925/

B-52

59(91.54)

Р-52

ԱՏԱՆԱՅԻ

ԿԵԱՆՔԸ

ԴՐՄՑ

ՅԱԿՈԲ Յ. ԹԵՐԶԵԱՆ

Տպագր. ԶԱՐԵԶ Ն. ՊԵՐՊԵՐՅԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ, 1909

39(47925)

18 APR 2013 4 MAY 2010

8-32
u.m

ԱՏԱՆԱՅԻ ԿԵԱՆՔԸ

պ. 2. 2650-41 195
ամբ. հեղինակ
Կիւրյան արտատ.

Գ Ր Ե Ց

ՅԱԿՈԲ Յ. ԹԵՐԶԵԱՆ

1005
2095
1090

Տպագր. ԶԱՐԵԱ Ն. ՊԵՐՊԵՐՅԱՆ
Կ. ՊՈԼԻՍ, 1909

8058

Զ Օ Ն

ԱՏԱՆԱՅԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ
Հազարաւոր Հայ Անմահ
ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ՈՂԲԱԼԻ
ՅԻՇՆՏԵԿԻՆ

.....
Հազարաւորներ դանակէ անցան
Լաց կոծ ու նիչեր օգուտ չունեցան.
Աննրման քաղեր աւերակ դարձան
Ամենեմիս եղանք հոս հոն ցիրուցան
.....

ՅԱԿԹԵՐ

անա՝
րե-
լով,
սիւն
եր-
նէ-
անա
էր,
իկը
դ ի
նակ
ու-
ու-
ար

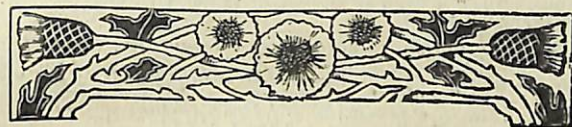
ԱՌԱՋԻՆ ԽՕՍՔ

Օրմ. Տէրութեան աննման քաղաքներէն Ատանայի փայլուն և նախանձելի կեանքն վերջացաւ և հիմա նոր Ատանա մը մէջ-
տեղ կուգայ, որուն համար կը յուսացուի թէ շնորհիւ երիտա-
սարգ ղյոթերու նոսրկին վիճակին մօտենայ:

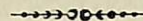
Սոյն հրատարակութեանն նպատակը՝ կսկծալի ցաւեր նորոգել
չէ, երբե՛ք, այլ միայն չքնաղն Ատանայի անմոռանալի յիշատակին
յարգանք մը ընծայել և միանգամայն բազմաթիւ հետաքր-
քերներու անզուսպ փափաքին զօհոցում տալ է:

Ատանայի՝ զոնէ վերջին հարիւր տարուան կեանքը, մանրա-
մասն և ճշգրիտ պատկերացնելու համար տարիներով աշխատիլ
հարկ է: Ներկայ աշխատասիրութիւնս՝ Ատանայի վերջին քսան
և հինգ տարուան կեանքին համառօտ մէկ տեղեկագրութիւնն
է: Մանաւանդ վերջին տարիներուն մասին տրուած մանրամասն
և ճշգրիտ տեղեկութիւններն կը յուսամ թէ լոյս պիտի օփռեն
շատերու համար մնւթ քնացած կէտերու վրայ:

Ե. Ե. Թ.

ԱՏԱՆԱՅԻ ԿԵՎՆՔԸ

Ա. ՄԱՍ

ԱՏԱՆԱՅԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆԸ

ԻՂԻԿԻՈՅ կեդրոնն եղող Ատանա՝
Օսմանեան Տէրութեան ամենէն կարե-
ւոր և պտղաբեր նահանգն ըլլալով,
կը գտնուի Փոքր Ասիոյ հարաւային
կողմը և Միջերկրական Ծովուն հիւսիսային եզեր-
քը, Հալէպ, Գոնիա և Էնգարէ նահանգներուն մէջ-
տեղը: Ատանայի նահանգին կեդրոնն եղող Ատանա
քաղաքն՝ որ Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին աջ բազուկն էր,
կը գտնուի Կաթողիկոսանիստ Սիւ քաղաքին մօտիկը
18 ժամ տողին գէպ ի հարաւ, իսկ Սիւնն գէպ ի
հիւսիս 18 ժամ անդին կը գտնուի Հաճընի Հայաբնակ
քաղաքը: Ատանայի հիւսիսային կողմէն հսկայ Տաւ-
րոսի լեռնաշղթաներուն ստինքներէն քամուած ջու-
րերէն կը կազմուի Սիհուն գետն որ ոլոր մօլոր երկար

ճամբորդութիւնով մը կուգայ կ'անցնի Ատանայի տ-
րեւելեան կողմէն՝ Ատանայի պատմական դարաւոր
քարաշէն և ամուր կամուրջին տակէն, և քիչ անդին
ձիհունի հետ կը թափին Միջերկրականի ծովը:

Ատանան՝ հին դուրսեամբ շինուած պատմական
քաղաք մ'էր (*) և վերջին տարիները, շնորհիւ մուտ
գտած քաղաքակրթութեան և ստացած կարեւորու-
թեան, նոր դուրսեամբ շէնքերով զարգարուած և եւ-
րոպական քաղաքի մը տեսքն առած էր: Ատանայի
գլխաւոր նաւահանգիստն է Մէրսին որուն հետ կը
միանայ 67 քիլօմէթր երկարութեամբ երկաթուղիով
(2 ժամ), որոնց երկուքին մէջտեղը կը գտնուի Տար-
սուսի հին պատմական քաղաքը:

Ատանա քաղաքն կը ընդկանար 20,000 տուներէ,
որոնք կը պարունակէին տոմարով 80,000 բնակիչ, իսկ
տոմարէ դուրս կը մնային ամէն ազգէ պանդուխտ-
ներն, որոնց թիւը փոփոխական էր տարւոյն եղանա-
կին համեմատ և միջին հաշիւով 20,000 կը սեպ-
ուէր: Սոյն թիւը ձմեռուան ատեն կ'աւելնար չըջակայ
քաղաքներէն գլխաւորաբար Հաճընէն և Կեսարիա-
յէն ու Մարաշէն եկած արհեստաւորներով ու ման-
րավաճառներով և գարնան ա'լ աւելի կ'աւելնար հե-
ռաւոր տեղերէ իյարքերդէն, Տիգրանակերտէն, Մու-
շէն, Էրզրումէն և այլ տեղերէ եկող Հայ և Քիւրտ
մշակներով և ամառուան կը պակսէր բոլորովին,
պանդուխտներն չուելով իրենց երկիրները և տեղա-

(*) Ատանա քաղաքին դարաւոր պատմական շրջաններուն
մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ առնել ուզողներուն կը
յանձնարարեմ կարդալ «Բնագիտութիւնի Բառարան»ի «Ատանա»ի
մասը:

ցիք կը մնային առանձին, արդէն վարժուած տաքին:

Ատանայի քաղաքին բնակչութիւնը (1909 Մարտ
ամսոյն վերջը) կը կազմէին միջին հաշիւով իսլամ 62,250,
Հայ 30,000 (1908 թուականին պաշտօնական մարդա-
համարով Հայերէն արձանագրուածներուն թիւն է
17844 տասնեւեօթը հազար ութը հարիւր քառասուն և
չորս), Յոյն 5000, Ասորի 1250, Քիւրտանի 8000,
Արապ քրիստոնեայ 500 և օտարահպատակ 200:

Իսլամներուն մէջ հաշուեցինք այն Արապ Ֆիլլահ
կոչուած երկրագործ դասակարգը որոնք աներեւա-
կայեղի ստորնութեամբ մը նախայարձակն եղան Ա-
տանայի թաւանին:

Ատանայի քաղաքին ամէնէն պատուաւոր, փա-
ռաւոր ու բանուկ թաղերն էին Հայոց և Յունաց:
Իսկ իսլամներն, մանաւանդ Արապ Ֆիլլահներն նըս-
տած են քաղաքին շուրջը և պարտէզներու մէջ:

Ատանայի մէջ կային, յիսունի մօտ հին ձեւով
շինուած մեծ խան-պանդոկներ, տասնէ աւելի նո-
րաձեւ օթէլ-իջեւաններ, տասը հատի չափ թատրոն-
ներ, քսանի մօտ մզկիթ ու նոյնչափ վարժարաններ
և տասը հատ եկեղեցի:

Ատանայի նշանաւոր շէնքերն են, Սիհուն գետին
վրայի 22 կամարներու վրայ շինուած և 400 կան-
գուն երկայնութեամբ և ութը կանգուն լայնութեամբ
պատմական կամուրջը, զոր շինել տուած է նշանա-
ւոր Դշխոյն Հեղինի, Միսիսի աննման կամուրջին հետ
մէկտեղ: Մեծ շուկան, Պաշքսքէնը որ Պոլսոյ շուկա-
յին պէս մի քանի դուռով կը գոցուի, և մեր Մայր
Եկեղեցին և Ռւլու ձամին, և այլն:

ՎԼԻՄԱՅ

Ատանայի կլիման եգիպտոսի նման տաք է, սակայն Սիհուն գետին ջուրը շատ մաքուր և առատ ըլլալուն, առողջութեան տեսակէտով բնական մեծ բարիք մ'եղած է Ատանայի և շրջակայից համար:

Մայիսէն կ'սկսի տաքը և ամառուան մէջ մանաւանդ Յուլիս և Օգոստոս ամիսները ջերմաչափը՝ սանթիկրաս մինչեւ 35—38 կը բարձրանայ շուքին մէջ: Ահա այս տաքին շնորհիւն է որ Ատանայի արգաստերը հողը կը հասցնէ բամպակ, շուշմա, արմաւիճիի պէս տաք երկիրներու յատուկ պտուղներ: Իսկ ձմեռը առանց ձիւնի և քիչ անձրեւով չոր և խիստ ցուրտ մը կը տիրէ: Ատանայի մէջ ձիւն շատ քիչ անգամ տեղացած է, հազիւ երեք չորս տարին անգամ մը մի քանի սանթիմի չափ կը տեղայ, զոր ալիւրի պէս կը ժողկն տեղացիները և կը պահեն օրերով:

Ատանա քաղաքը շրջապատուած է շատ գեղեցիկ պարտէզներով ու ծառերով և ունի բազմաթիւ այգիներ, որոնց կռիկ ու ձերմակ տունները սքանչելի տեսարան մը կը կազմեն: Նոյնպէս շրջականները կը գտնուին մեծ ու պզտիկ բազմաթիւ չիֆրիֆներ այսինքն մեծ երկրագործներուն ընդարձակ ագարակներու ցանուքադի բանւորի տուններ: Ամառուան եղանակին մանաւանդ գիշերները սոսկալի տաքին հետ թունախալթ մեղիներն ալ անտանելի են:

ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐ

Ատանայի մէջ կային քսանի չափ շոգեշարժ գործարաններ (fabrique), որոնք բամպակի կուտերը կը

զատէին ու կը զտէին, բամպակէ դերձան կը շինէին, կտաւ կը գործէին, ալիւր և սառ կը պատրաստէին ևայլն: Սոյն գործարաններուն սուլումները և հազարաւոր գործաւորներու հաւաքումն ու արձակումը եւրոպական մեծ քաղաքի մը տպաւորութիւնը կ'ընէին: Մեծ գործարաններէն զատ թաղերու մէջ կային պարկիրով դարձող ջաղացներ (տինկ), որոնցմէ ումանք աղքատիկ դասակարգին ալիւր և պուլկուր կը պատրաստէին և ուրիշներ շուշմայի լւղ (սուսամ եաղը, huile de sésame) կը հանէին և դահին ու հէլվաներ կը պատրաստէին:

Հայոց պատկանողներէն Աշըգեան եղբարց գործարանէն զատ, որ զօրանոցին մօտ ըլլալուն պատճառով ազատեցաւ, միւսներն ամբողջապէս այրեցան և մնացին միայն Յոյներէ ոմանց և Թուրքերունները, որոնց կարեւորներն են Թրիփանի եղբարց ընդարձակ գործարանը, Արնավուտ Պօսնալը Սալիհ էֆ.ի, Կոզմա էֆ.ի, Պօտուր Օղլուի, Գօգօնաքիի, Փամուզը Միսթիլի (Մուսդաֆա աղա), Մէհմետ աղայի, Փաթիրնօսի գործարանները ևայլն:

ԱՊՐՈՒՍ

Ատանայի ժողովուրդին երկսեռ աղքատիկ դասակարգը ամառուան տաքին Ատանայի շրջակայ գիւղերը և ագարակները երթալով բամպակի շերամները կը ժողուէին որուն իբրեւ վարձք կ'առնէին ըստ սովորութեան իրենց ժողվածին մէկ ութերորդ կամ տասներորդը, զոր ծախելով կը ձառէին շատեր իրենց տուններուն վարձքը, վճարելու համար տան տիրոջ Նոյեմբեր 1ին: Իսկ ձմեռը կիները գիշեր ցորեկ կ'աշ-

խատէին, շերամին բամպակը կեղեւէն քաշելով ու զատելով, որուն կ'ըսեն տեղացիք զօզա օխօխմէ, և ասոր ի վարձ կ'առնէին իւրաքանչիւր չէքի (40 օխա) համար 2-3 դահեկան: Շատ ընտանիքներ, մանաւանդ այրի կիներ իրենց ապրուստը կը հոգային սոյն աշխատութիւնով:

Ատանացիք դարերէ ի վեր երկրագործ եղած են ընդարձակ ագարակներու ժառանգութեամբ սերունդէ սերունդ, և երկրագործութեան կը պարտէր Ատանան իր յառաջգիւմութիւնը: Երկրագործ գասակարգը ամառը կ'աշխատէր և ձմեռը գրեթէ հանգիստ կ'ընէր: Հարուստներէ զատ միջին և ստորին գասակարգէն շատ քիչեր իրենց անձնական տուները ունէին, մեծամասնութեամբ վարձքով և այն ալ սուղ վարձքով կը նստէին: Ահա այս պատճառով էր որ մէկ տունի մէջ շատ անգամ երկու, երեք, մինչեւ չորս և աւելի ընտանիքներ կը նստէին: Տուները ունէին ընդարձակ բակեր, շատ անգամ հինգ տասը տուն մէկէն մէկ բակի մէջ կը գտնուէին և այս պատճառով նաեւ աղքատիկ կաթնավաճառներու թաղերու մէջ կապած կովերուն ներկայութեամբը երբեմն թաղեր մեծ գիւղի մը տպաւորութիւնը կուտային: Ահա այսպէս Ատանան շնորհիւ յառաջգիւմութեան թէ՛ մեծ ու անմասն քաղաք մ'էր և թէ՛ երկրագործութեամբ մեծ գիւղ մը:

Ատանայի ժողովուրդը շատ ժրաջան էր, ամառը այն ամենասոսկալի կիզիչ արեւին գէմ ագարակներու մէջ մըջիւններու պէս կ'աշխատէին և ձմեռն ալ ընդհակառակը մեծ մասով հանգիստ կ'ընէին: Աշխատութեան մասին շատ ճշգրտասէր էին, ժամանակին կ'աշխատէին և ժամանակին հանգիստ կ'ընէին: Երկրագործները ամառը կ'աշխատէին և ձմեռը կ'ուտէին, իսկ

արհեստաւորներն ու պանդուխտները ցորիկը ոգի ի բռն կ'աշխատէին իրենց օրակոյնը շտկելու համար և իրիկունը կը տեսնուէր որ իրենց հաճոյքին ու զուարճութեան մէջ թաղուած էին: Հոս տեղն է յիշել մասվաճառ մեր սիրելի Միսաքը, որ իր հսկայ կազմուածքով ու գեղեցիկ գիւմազիծերով և մանաւանդ հազուագիւտ ոյժովը մեծ համարում կը վայելէր, Ատանայի Հայութիւնը կը գուրգուրար գասապ Միսաքին վրայ որուն ներկայութիւնը ծակէ ծակ կը փախցնէր Թուրք և Հայ գաղափայի չարագործները: Իրիկունները միշտ գլուխը տաքցուցած պատուոյ սահմանին մէջ կը դողացնէր շուկաներն ու թատրոնները. «Փառապ Միսաքը եկաւ» լուրը կը բաւէր որ ամէն մարդ պատիւն ճանչնար և իր պատեանին մէջ քաշուէր և այս պատճառով էր որ թատրոնի տէրերը մասնաւոր վարձքով իրիկունները Միսաքը կը հրաւիրէին իրենց քով: Մեր անմահ Միսաքը չափազանց պատուախնդիր էր, ընդհանուրին պատիւին պաշտպանութեանը համար ամէն վտանգ աչքի կ'առնէր: Ահա այսպէս Ատանացիք ընդհանրապէս իրենց ճակտին քրտինքովը հանգիստ ու կանոնաւոր կեանք մը կը վայելէին:

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ

Ատանա՝ Պոլսեցւոց կտրծածին պէս գաւառի մութ անկիւն մը չէր երբեք, վերջին տարիներս շնորհիւ կրթութեան և օտարներու ներկայութեան կատարեալ լուսաւորեալ և զարգացեալ քաղաք մը եղած էր: Հայերը լոկ թրքախօս էին, սակայն այս ալ տարուէ տարի կ'անհետանար շնորհիւ Հայախօս պանդուխտներու և վարժարանաց: Զարգացեալ, ուսեալ և լեզուադէտ

երիտասարդները բազմաթիւ էին, որոնք կը հասնէին Ատանայի նախկին Արգարեան և ետքը Մուշեղեան վարժարանին ու Տարսուի Գօլէճին և Ատանայի Յիսուսեանց տուած կըթուծեանցը շնորհիւ: Հայոց ընկերական վիճակը շատ նախանձելի էր: Ամառը այգիներուն մէջ (*) և ձմեռուան երկար գիշերները մեծամեծ հաճոյքներ ու խնջոյքներ կը վայելէին: Ատանայի ժողովուրդը շատ զուարճասէր էր պատուոյ սահմանին մէջ: Ամէն տուն իր նուագը ունէր, երիտասարդները չափազանց նուագասէր էին, պզտիկ տարիքէ կ'սկսէին նուագել մը դաս առնել, որով ամէն իրիկուն և կիրակի ցորեկները տուներսն մէջ դռնառ պատանիներ և երիտասարդներ նուագներու տեսակներ միացուցած կը նուագէին ու կ'երգէին զմայլելիօրէն: Գլխաւոր նուագներն էին, ուտ (արաբական), ջութակ, մանտօլին, սրինգ և այլն և երբեմն տուներ դաշնակ, որոնք միացած ներդաշնակ եղանակներով կը վերացնէին ունկնդիրները: Ասոնցմէ զատ ամաթեօն բազմաթիւ պատանի և երիտասարդներէ կազմուած էր երկու orķիստրա խումբեր, առաջնորդութեամբ Ատանայի ձայնագրութեան երկու ուսուցիչներէն Մաեսքո Պոլսեցի Վարպետի (Վարդանէս Էսմէրեան) և Ալիքսան էֆ. Չէօրէկճեանի, որոնց կազմած խումբերը կը մրցէին իրարու հետ, հետզհետէ աւելի կատարելագործեալ ներկայանալով հանրու-

(*) Ատանացւոց այգիի կեանքը իրաւամբ սքանչելի էր, իրիկունները սեղացի վաճառականներն ու արհեստաւորներն տասնեակ կառքերու մէջ բազմած եւ հարիւրաւոր ծիերու եւ ջորիներու վրայ նստած, ուրախ գուարթ կը վազէին կ'երթային իրենց այգիներն եւ առտուն կանուխէն կը դառնային իրենց գործին զուխը միեւնոյն զուարթութեամբ:

թեան: Գալով թատրոններու, ամբողջ Պոլսոյ մէջ երեք կամ չորս թատերախումբ կը գործէ միշտ, մինչդեռ հազիւ Գատըզիւղի չափ մեծ եղող Ատանայի մէջ շատ անգամ երեք չորս թատերական ընկերութիւններ ներկայացումներ կուտային ահագին գումարներ շահելով: Ասոնցմէ դուրս Սահմանադրութենէն ետքը կազմուեցաւ ամաթեօն Հայ և Թուրք երիտասարդներու խումբ մը, որ միայն բարենպաստակ հաստատութիւններու ի նպաստ ներկայացումներ կուտար:

Ատանայի մէջ շատ գտնուողներէն մէկն ալ գլինե-տունն էր: Ամէն թաղ իր գլինետունները ունէր, մանաւանդ կեդրոնն էր Գօնտուրաճըլթրի շուկան, զոր այրեցին ու քանդեցին ամբողջապէս շրջակայ տուներով, եկեղեցիներով ու վարժարաններով:

Բ. ՄԱՍ

ԱՏԱՆԱՅԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ամուսնական պայմանները Պոլսոյ հակառակն էր: Պոլսեցի երիտասարդներէն ոմանք՝ կեանքի ընկեր առնելիք օրիորդէն իբրեւ առաջին ձիրք դրամօժիտ կը պահանջէին, իսկ Ատանացի երիտասարդը ընդհանակառակը ինք դրամօժիտ կը վճարէ աղջկան: Ամենէն հարուստէն մինչեւ յետին մութրացիկը ամուսնութեան ձեռնարկած ատին պարտաւոր է պատրաստ ունենալ աստիճանաբար ապարանջան՝ ոսկի կամ արծաթ, օղ, ժամացոյց, հինգ մէկնոց ոսկի, պօռն և շարունակելի իր հարստութեան համեմատ: Կնօջ թեւին վրայ գտնուած ոսկի ապարանջան (պուլմա) և ուրիշ զարդոսկիներէն կը հասկցուէր պատկանած ընտանիքին հարստութեան աստիճանը, որով Ատանայի կիներէն շատերը իրենց ամուսինէն աւելի հարուստ կ'ըլլային. (երանի թէ այդպէս չըլլար և հիմա գողերու կոկորդը չանցնէր...): Շատ կիներ, երիտասարդ և տարիքոտ, իրենց թեւերուն վրայ կը կրէին 5—6 զոյգ հաստ պուլմա ոսկի ապարանջաններ (որոնցմէ մէկ զոյգը միայն 20—30 ոսկի է): Աղջիկ մը

հինգ տարեկանէն կ'սկսէր ոսկի զարդերով զարդարուիլ հօրը կողմէ և վերջն ալ ամուսնոյն նուէրներն ալ վրան աւելնալով ոսկիներու ծանր բեռի մը տակ կը մնար և այդ բեռին ծանրութեան աստիճանով խրոխտ ու հպարտ կ'ըլլար Օրիորդը կամ Տիկինը:

Ամուսնութեան հանգէտները Ատանայի մէջ խիստ փայլուն կ'ըլլար և մեծամեծ ծախքերու դուռ կը բանար, այնպէս որ ամուսնանալու պատրաստուող երիտասարդ մը ապագայ ապրուստէն աւելի հարսնական ծախքերը կը մտածէր և որով շատեր հարսանական ծախքերու չափազանցութենէն չէին կրնար ամուսնանալ: Բարեբաղդաբար վերջին տարիներս, չընորհիւ Տ. Մուշեղ Սրբազանի ջանքերուն, ծախքերն բաւական թեթեւցած էին:

ՆՇԱՆԱԽՍՈՒՄՈՒԹԻՒՆ

Ատանայի երիտասարդ այրերն սովորաբար քսան և հինգէն երեսուն, իսկ աղջիկներն տասնեութէն քսան և հինգ տարեկանին մէջ կ'ամուսնանան:

Ամուսնութեան տարիքը հասած երիտասարդի մը նշանախօսութիւնը ծնողքը կ'որոշէ և երիտասարդին կամքը կ'ուզէ յարմար ազգական կամ բարեկամի մը միջոցաւ: Երիտասարդին հաւանութիւնը առնելէ ետքը, մայրը կ'ընտրէ աղջիկը և իր ամուսնոյն կը հաղորդէ, հայրը իր մասին աղջկան ձիրքերէն աւելի հօրը կամ ազգականներուն յատկութիւնները նկատի կ'առնէ և որոշումը տրուելէ ետքը երիտասարդին կը հաղորդուի կրկին նոյն ազգականին միջոցաւ: Երիտասարդը՝ իր ծնողացը յարմար դատածին համար ընդհանրապէս, մեծ «Այո»ն կ'ըսէ և անմիջապէս նշանի

պատրաստութեան կը ձեռնարկուի: Իրենց կարողութեան համեմատ ապարանջան, օղ և այլն պատրաստուելէ ետքը, ազգական կամ բարեկամ մէկ երկու մարդիկ աղջկան հօրը քովը կը դրկուի «խօսք կապ»ի: Աղջկան հայրը արդէն կռահած անցուդարձը և եկողներուն նպատակը, կատարեալ անտարբերութիւն մը ցոյց կուտայ: Զարմանքով և բռնի տխրութիւնով մտիկ կ'ընէ յանձնակատարներուն առաջարկը և առանց տատամսելու, անմիջապէս աղջկան պղտիկութիւնը մէջ բերելով առաջարկը կը մերժէ, ինքզինքը միշտ ծանրէն ծախելով: Եւ վերջապէս եկողներն կ'աղաչեն որ գոնէ մտածելու խօսք տայ և «մտածելու» խօսքն առնելով կուգան: Մէկ երկու օր ետքը նորէն միեւնոյն մարդիկը և քահանայ մը մատանի մը առնելով կ'երթան և հիւսիսէն ու հարաւէն խօսելէ ետքը, խօսքը կը բերեն նպատակին և նորէն աղջկան հայրը շատ հազով նազերէ ետքը, քահանան ոտքի կ'ելլէ և աղջիկը ներս կանչելով «Պահպանիչ»ը կ'ըսէ ու մատանին կանցունէ աղջկան մատը: Հետեւեալ իրիկունը երիտասարդին ամբողջ ծանօթներն ու ազգականները հրաւիրուելով «չէրպէթ խմելու» կամ «չաքար ուտելու» կ'երթան աղջկան տունը մօտ ազգականներն իրենց հետ տանելով արժէքաւոր նուէրներ: Աղջկան տունէն վերադառնալով երիտասարդին տունը կուգան, ուր զուարճութիւններ ու խրախճանքութիւններ կը կատարուին: Հին սովորութեամբ մինչեւ պսակին օրը նշանուած տղան՝ չէր կրնար տեսնել իր նշանածին երեսը և սակայն հիմա ամենէն առաջ տղան կը տեսնէր...

ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Ատանայի մէջ նշանախօսութեան և պսակի մէջ շատ կարճ միջոց մը կը թողուն: Նշանախօսութենէն մինչեւ ութ օր կամ շատ, շատ, տասնէհինգ օրէն պսակը կը կատարուի: Աղջկան օժիտներն արդէն շատերուն պատրաստ կ'ըլլայ, տեղական սովորութեամբ 5-10 ձեռք զգեստ, մեծ հայելի, դարակ, անկողին, գորգ ևն., որոնք պսակէն օր մ'առաջ փառաւոր կառքերով կը ղրկուին երիտասարդին տունը: Պսակները ընդհանրապէս Երկուշաբթի և քիչ անգամ Հինգշաբթի օրերը կը կատարուին: Պսակի օրը առտուն երիտասարդին քոյրը և կամ ազգական հարսեր ու աղջիկներ հարսի զգեստն առնելով կ'երթան հարանցուն տունը «մազերը հիւսելու», ուր հարսնցուն մէջտեղ բերելով, երգերով կը գովեն ու կը յուզեն աղջիկը և կը հիւսեն մազերը: Նոր հարսի զգեստըն հագցնելով ամուսնութեան քողը կը նետեն գլուխը եւ ուրախ զուարթ կը վերադառնան տուն, աւետելով հարսին պատրաստ ըլլալն: Կէս օրուան մօտ փեսացուն, ամուրի երիտասարդներ շըրջապատած, զգեստը կը հագցունեն երգերով և հազար ու մէկ զուարճաբանութիւններով, որուն միջոցին ամուսնացեալներուն համար արգելիտ է փեսին սենեակը մտնել: «Խորհուրդ խորհին» երգելով փեսան կը բերեն քահանային առջեւ և օրհնութիւններով կը հազուեցնեն փեսութեան զգեստը:

Կէս-օրին արդէն հրաւիրեալներն հասած ճամբայ կ'ելլեն երթալու համար հարսին տունը: Ժամանակին այլազան նուագներով և աղմուկներով կ'երթային,

սակայն վերջին տարիներս նուազի ներկայութիւնն բոլորովին արգելուեցաւ, Առաջնորդարանի կողմէ: Իսկ վերջերս հարսնական թափօրն փողոցներէն կ'անցնէր լուռ ու մունջ: Հարսնցուն տունը մի քանի վայրկեան սպասելով սուրճ մը խմելէ ետքը հարսը կ'առնեն և հարսին քոյրերը կամ ազգականները թեւերը մտած փեսին ետեւէն կ'առաջնորդեն պատկաշած եկեղեցին, ուր արգէն քահանայներն զգեստաւորեալ պատրաստ կ'սպասեն և որով անմիջապէս կը կատարուի Ս. Պատկի արարողութիւնը: Շատ անգամներ տառնեակներով պատկեր իրարու քով կեցած մէկ աղօթքով կը կատարուին՝ ազատելով քահանայները երկար յոգնութիւններէ...: Եկեղեցիէն վերջը հարսին թեւը կը մտնէ երիտասարդին քոյրը կամ մօտ մէկ ազգականուհին և կամ օրուան նորութեան հետեւողները՝ փեսին թեւը կուտան նորապսակ հարսը և թափօրը կ'առաջնորդուի փեսին տունը: Թափօրին փողոցներէն անցած ատեն, փեսին ծանօթներուն կողմէ մեծամեծ պատիւներ կը շնորհուին, հատեղէններ դրամներ և շաքարներ սփռուելով: Իսկ ջրկիր թուրք և հայ լաճեր շահու համար ջուրի կոյժեր կը կտրեն փեսին ոտքին տակ, պառալով «Ալլահ խալըլը էլէսին, կէօրիւպ կէօրէճէկին պու օլսուն»: Ասոր փոխարէն փեսին պարագաներուն կողմէ կը վճարուի դրամական նուէրներ: Փեսին դրան առջիւ ևս մտավաճառներու կամ հարսնատան կողմէ նոր հարս ու փեսին ոտքերուն տակ կը մարթուի մատաղ սշխարներ և կը բաշխուի աղքատներու: Հրաւիրեալներուն իրրեւ պատիւ կը բաշխուի գոյնզգոյն ծրարիկներով շաքարներ, որոնք առնելէ վերջ իրենց բաժինները կը շնորհաւորեն հարսնետէրը և նոր

փեսան, կրկնելով միշտ «կէօրիւպ կէօրէճէկին պու օլսուն»—«Տեսած և տեսնելիքդ այս ըլլայ»ի բանաձևը և կը մեկնին: Իրիկուան դէմ փեսին կողմէ ձմեռուկ մը կը զրկուի աղջկան ծնողքին տունը իրրեւ հրաւէր, որուն ի պատասխան փեսին տունը կուգան նոր հարսին եղբայրը և ուրիշ ազգական երիտասարդներ պետեղներով բեռնուած, որոնք ևս բաւական գուարճութիւններ վայելելէ ետքը «Տեսած և տեսնելիքդ այս ըլլայ» բանաձևի մողթանքներով կը մեկնին:

Հարսնիքէն ութ օր ետքը տեղական բառով «Գարշը փազար»ի շնորհաւորութեան կուգան աղջկան ծնողքն ու ազգականները հարսնետունը, ուր երիտասարդին ալ ազգականները հրաւիրուելով գուարճութիւններ ու կերուխումներ կը կատարուին: Ասկէ ութ օր ետքն ալ հարսը՝ ծնողքին տունը կը տանին, հոն եւս բաւական կերուխումներէ ետքը հարսն ու փեսան տուն կ'առնեն և մի քանի օր մնալէ ետքը թէ նոր փեսան և թէ հարսը նորանոր նուէրներ առած, փեսին ոսկի ժամացոյց և հարսին արժէքաւոր անօթ մը տրուած կը դառնան իրենց տունը և կը նետուին կեանքի պայքարին ասպարէզը:

Ատանայի տեղական կարգ մը աւանդական սովորութիւններէն առ այժմ կարեւորն՝ միայն ամուսնութիւնը նկարագրելով կ'անցնիմ աւելի կարեւոր խնդիրներու:

Գ. Մ Ա Ս

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Ատանայի Հայութիւնը հակառակ թրքախօսութեանը սկիզբէն ի վեր միշտ ջերմեռանդ և թունդ եկեղեցատէր եղած է: Եկեղեցիին անուսով պահանջուած գումարներն ամենայն սիրով կը վճարէին:

Ատանայի մէջ Հայ եկեղեցիին պաշտպանութեան և յառաջդիմութեանը համար ասինամեծ ծառայութիւններ մատուցանողն եղած է Պզտիկեան ազնուտոհմ գերգաւթոսանը, որուն թոռներուն կազմած բազմաձիւղ ընտանիքներն մինչեւ այսօր հոգի կուտան իրենց եկեղեցիին պաշտպանութեանն ու լուսաւորութեանը համար:

Երեսուն երեք տարուան Համիտեան քաղաքակալութեան ի գործ դրած Հայասպան հալածանքներն շատ մեծ յուսահատութեան մատնեցին՝ ուրիշ տեղերու պէս Ատանային ալ Հայութիւնը: Եւ ասոր հակառակ Կաթողիկ և Բողոքական եկեղեցիներուն վայելած օտարի ազդեցութեամբ առանձնաշնորհումներն պահ մը շլացուցին ու մագնիսեցին շատ մը Հայեր և սակայն քսան տարի առաջուան տիպար Առաջնորդն Գեր. Տ. Մկրտիչ Արք. Վեհապետեանը մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած էր այլակրօնութեան հոսանքին դէմ:

այլ աւագ այն ատենուան բռնապետական կառավարութեան դարձուցած սագայեկական էնթրիկներովն ակամայ հեռացուեցաւ խեղճ Սրբազանը և որով Ատանայեք զրկուեցան իրենց պաշտելի Առաջնորդէն: Ասոր յաջորդեց Մարաշցի Տ. Խաչատուր Ծ. վարդապետն որ մի քանի տարի ըստ կարողութեան ծառայելէ ետքը չի կրցաւ կառավարութեան հետ համաձայնիլ և աս ալ ստիպուեցաւ հեռանալ:

Կիլիկիոյ կաթողիկոսական կրկնակի ընտրութիւններուն Ատանայի մէջ կատարուիլը, ի վերջոյ Ն. Ս. Օծութեան Տ. Սահակ Կաթողիկոսի ընտրութիւնը և մեծամեծ հանդէսներով Ատանա մուտքը և Ն. Ս. Օծութեան այն ատեն ցոյց տուած գործունէութիւնները հրապուրեցին Հայ ժողովուրդն և Հայերը համախմբուեցան եկեղեցւոյ շուրջը ու պինդ կերպով յարեցան ու փարեցան իրենց Մայրենի եկեղեցիին:

Քիչ ետքը Առաջնորդ ընտրուեցաւ Արմաշի փառքերէն Տ. Մուշեղ Եպիսկ. Սերովբեան, որն որ շատ կարճ միջոցի մը մէջ իրականացուց իր մասին տածուած յոյսերն: Տ. Մուշեղ Սրբազան երկաթէ կամքով և անդուշ ջանքով կուրծք տուաւ ամէն տեսակ զրգուաւորութեանց: Մանաւանդ նոյն ատենուան բռնակալ Կուսակալ Պահրի փաշայի հետ ունեցած չափազանց մտերմութիւններն, ա՛լ աւելի ասպարէզ տուին արձակ համարձակ շարժելու, որով մեծ ազդեցութեան տիրացած էր մեր տիպար Առաջնորդը: Անշուշտ Առաջնորդին ազդեցութեանը համեմատ Հայ ժողովուրդին պատիւն ալ բարձրացած էր:

Տ. Մուշեղ Սրբազան թէև քիչ մը խիզախ, սակայն շատ մեծ կարողութիւն ցոյց տուաւ Ատանայի Առաջնորդութեան պաշտօնին մէջ, իստեցաւ, խրա-

տեց, սաստեց, յանդիմանեց, պոռաց, կանչուըռտեց, գանձեց, ծախսեց, շինեց շտկուտեց և կանգնեց Ազգ. հսկայ կալուածներ: Կատարեալ յաջողութեամբ կազմակերպեց, հոգի տուաւ և կանոնաւոր շաւղի մը մէջ դրաւ Եկեղեց. ու Կրթական գործերն: Վերջապէս մէկ խօսքով ըրաւ ինչ որ կարելի էր: Եւ այս դիրքով Բողոքական ու Կաթոլիկ Հայերն կը նախանձէին հարազատ Հայերու վիճակին և նոյն իսկ շատեր Մայրենի Եկեղեցւոյ գիրկը վերադառնալ կը մտածէին, ինչպէս ոմանք դարձան:

Տ. Մուշեղ Սրբազան չքնաղ կարողութեամբ մը յաջողեցաւ հասութեաբեր կալուածներ շինել ի նպաստ Եկեղեցւոյ: Պաշտօնավարութեան առաջին տարին իսկ հանգանակութեան ձեռնարկելով աներեւակայելի յաջողութեամբ մեծ գումար մը ձեռք ձգեց և տնտեսական մի քանի կարեւոր կալուածներու շինութեան ձեռնարկեց: Քաղաքին կեդրոնը և Արքարեան վարվարանին քովը գտնուող Հայոց հին և անպէտ Գերեմանատունը երկուքի բաժնելով մէջտեղէն ճամբայ մը անցուց, ճամբուն երկու կողմը խանութներ շարեց և որոնց վրայ դէմ առ դէմ ու կամուրջով մը իրարու միացած հսկայ վարժարան մը բարձրացուց, որ պիտի ըլլար «Կիլիկեան Գիշերօթիկ վարժարան»ը:

Այս միջոցին էր որ տեղացի Թուրքերը դժուարութիւններ հանել ուզեցին. պահ մը գերեզմաննոցին տէր եղան և վերջն ալ Երևոյզ հեռագրեցին որ «առանց արտօնութեան վարժարաններ կը շինուին»: Սակայն Տ. Մուշեղ Սրբազան յաղթեց այս ամենուն շնորհիւ Պահրի փաշայի հետ ունեցած սերտ յարաբերութեանց: Վերջապէս սոյն հսկայ շէնքերուն ծախքէն բացուած ահագին գումարներն ալ հանգանակու-

թեամբ վճարեց և քիչ մաս մը բաց մնաց: Նոյնպէս Արքարեան վարժարանի խարխուլ շէնքը փլցունելով քիչ անդին կառուցանել տուաւ նորաձե երկրորդ վարժարան մը: Այսպէս եկեղեցին օժտուեցաւ մեծածառ շէնքերով ու կալուածներով և որոնց աստիճանով բարձրացաւ Ազգին պատիւն ու վարկը: Այս վիճակներով Ատանայի մեր Եկեղեցական վիճակը շատ փայլուն և նախանձելի էր շնորհիւ Տ. Մուշեղ Սրբազանի ջանքերուն:

Ատանա ունէր երկու եկեղեցի, Մայր Եկեղեցի և Ս. Ստեփանոս: Մայր Եկեղեցւոյ բակին մէջ կը գտնուէր Ազգ. Առաջնորդարանը և Արամեան Մանկապարտէզը, որոնք բարեբախտաբար ազատեցան հըրդեհներէն: Իսկ Ս. Ստեփանոս Եկեղեցին որ Պատիկեան մեծ գերդաստանին ծախքովը շինուած էր և որուն բակին մէջ կը գտնուէին աղջկանց Աշխէնեան դէմ առ դէմ զոյգ վարժարանները, ամբողջովին այրեցան ու աւերակ դարձան, որոնց մէջտեղը գտնուող և հրաշքով ազատող վերապրողներէն մէկն ալ այս տողերը գրողն է:

Ատանայի մօտակայ գիւղերէն Հայ-գիւղ և Ինճիրլիք գիւղի մէջ ևս կը գտնուէր եկեղեցի և քահանաներ, որոնք ամբողջապէս այրուեցան ու քանդուեցան: Ատանայի եկեղեցիներն ունէին տասնի չափ քահանաներ Տ. Յակոբ, Տ. Գրիգոր, Տ. Եղիշ, Տ. Աբրահամ, Տ. Արսէն, Տ. Կարապետ, Տ. Գէորգ, Տ. Տադէակ մը ժամկոչներ և լուսարարներ, և այլն:

Վերջերս Տ. Մուշեղ Սրբազան շինել պիտի տար Ազգ. Առաջնորդարանը, այլ աւանդ չուրն ինչպէս առէն բան...:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Ատանայի կրթական վիճակը քսան տարիէ ի վեր կանոնաւոր շաւղի մը մէջ կ'ընթանար : Արգարեան վարժարանին կանոնաւոր ընթացք մը տուող եւ գրեթէ Կեդրոնական վարժարանի աստիճանին մօտեցընողն եղած էր բարեյիշատակ հանգուցեալ ուսուցիչ Սարգիս էֆ. Գազանճեան, զոր գծրախտաբար երիտասարդ տարիքին մէջ թոքախտը խլեց Ատանայեցոց ձեռքէն, որուն յաջորդեց Այնթապցի թաթուշ էֆէնտի, որուն տնօրէնութեանը միջոցին աշակերտած էի Արգարեան վարժարանին : Ասանցմէ վերջ հետզհետէ տնօրինութեան կոչուեցան ծանօթ ուսուցիչ Համբարձում Ամատունի էֆ. որ վերջը Տ. Մեսրոպ վարդապետ ձեռնուդրուեցաւ եւ Սիսի Աթուին միաբաններէն ու ֆէքէյի միանակեացն է, Կեսարացի Տէր և Տիկին Յովհաննէս էֆ. Գունտուրուճեան, Պոլսեցի ծանօթ գրագէտ Տիրան Չրաքեան, Կ. Պոտիկեան եւ ամենէն վերջը Տ. Մուշեղ Սրբազանի հրամանով Պոլսէն բերուեցան Տէր և Տիկին Արամ էֆ. Նիկողոսեան, որոնց պաշտօնը կիսկատար մնաց աղէտին հետեւանքով : Վերջին տարիներու մանչերու վարժարանին չափով աղջկանց Աշխէնեան վարժարանին ալ ոյժ կը տրուէր, կարգ մը վարժուհիներ և կարուհիներ բերուելով Պոլսէն : Ասանցմէ զատ Տ. Մուշեղ Սրբազանի օրով կանոնաւոր երկսեռ մանկապարտէզ մը հաստատուեցաւ Արամեան վարժարանին մէջ, որուն համար ամենէն շատ աշխատողներն եղան

* Ատանայի կրթական գործին մէջ ամենէն շատ ծառայողներն եղած են տեղացի ուսուցիչներէն Վահան Քէշիկեան, Տիգրան Գետրոսեան եւ Յակոբ Տ. Պողոսեան էֆէնտիները :

Օրիորդ Շնորհիկ Նշանեան (Տիկին Պողոս Եղիանան), և քոյրերը Օրք. Զապէլ և Էօթէն : Այսպէս կրթական գործին բաւական մղում կը տրուէր որուն շնորհիւ Ատանայի Հայութիւնը կարճ միջոցի մը մէջ մեծ յառաջագիմութիւններու արժանացաւ : Այս շրջանին պիտի բացուէր Կլիլիկեան գիշերօթիկ վարժարանը նոր շէնքերուն մէջ, որոնք հիմա աւերակոյտ մ'են :

Ատանայի նախկին Արգարեան և վերջը Մուշեղեան, Աշխէնեան և Արատեան վարժարանները ունէին երկսեռ (2000) երկու հազարի չափ ուսանողներ եւ տարեկան պիւտճէն էր (1500) հազար հինգ հարիւր ոսկի :

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿ

Ատանա վաճառականութեան հազուագիւտ կեդրոն մ'էր : Վաճառականութիւնը գրեթէ Հայոց ձեռքն էր, մի քանի թուրք և Յոյն վաճառականներէ զատ մնացեալներն ամբողջութեամբ Հայ էին :

Ինչպէս ըսինք Ատանա երկրագործութեամբ փայլած և յառաջգիմած էր : Ատանայի գանձը Չուգուր Օվայի արգասաբեր հողն է : Ատանա կ'արտադրէ գլխաւորաբար բամպակ, չուշմա, ցորեն, գարի, շաքարեղէգ, նարինջ ևլն :

Ատանայի երկրագործները ժամանակին մեծ դժուարութիւններով կը ծախեն եղեր իրենց բերքերը, սակայն վերջերս բոլորովին հակառակն էր, Եւրոպական տուներ մանաւանդ Գերմանացիներ՝ մասնաձիւղեր հաստատած էին Ատանայի մէջ, որոնք երկրագործին բերքը մէջտեղ չեկածէն հինգ վեց ամիս առաջ ծախու կ'առնէին (ալալիքա) և մեծամեծ

գումարներ կը վճարէին երկրագործներուն, որով ժողովուրդը դրամական անձկութենէ չէր նեղուէր:

Ատանայի վաճառաշահութիւնը տեսնելով Եւրոպական մեծամեծ տուներ հետզհետէ ճիւղեր ու գործակալութիւններ կը հաստատէին և որով Ատանա եղած էր հրկրորդ եգիպտոս մը: Ամէն ասպարէզ գիւրութիւններ կը վայելէր Եւրոպական սրամտութեան շնորհիւ, երկրագործը կ'ստանար տարուէ տարի նորահար մեքենաներ, հարիւրաւոր պաթէօզներ (Bat-teuse) և շ. որոնց ընծայած գիւրութեանց շնորհիւ հետըզհետէ կը կազմուէր նորանոր չիֆթիփներ: Վերջին տարիներս մէկ քանի Եւրոպացիներ և եգիպտացիներ ալ Ատանա գալով չիֆթիփներ գնեցին և երկրագործութեան սկսան, կազմելով ամէն կերպով կատարելագործեալ չիֆթիփներ: Ահա այսպէս Ատանայի վաճառականութեան բուն աղբիւրը եղող երկրագործութիւնն օրէ օր կը զարգանար և հսկայ քայլեր կ'առնէր և երկիրն ալ կը յառաջադիմէր նոյն աստիճանով:

Եւրոպական տուներու տնօրէններ և գործակալներ ամէն կարգի արհեստաւորի և կամ վաճառականի ոտքը գալով յանձնարարութիւններ կ'առնէին, միշտ իրարմէ աւելի մեծ գիւրութիւններով:

Թուրքիոյ մէջ ճիւղ բանալու որոշում տուող Եւրոպական տուները Պոլիսէն ետքը կը բանային Ատանա: Շահու համար Թուրքիա պտոյտի ելլող գործարանատէր (Fabricateur) կամ մեծ հաստատութեան մը տէրը կամ տնօրէնը կուգար ուղղակի Ատանա:

Ատանայի մէջ կը գտնուէր (26) քսանեւեցի չափ բժիշկ և (13) տառներեք գեղագործներ: Ասոնցմէ զատ կը գտնուէին բաղմաթիւ արհեստաւորներ. ոսկերիչ, մուճակագործ, կօշկակար, պղնձագործ և շ.

որոնց ամենքն ալ իրենց յատուկ մասնաւոր շուկաներն ունէին: Արտածումին բողոքատմամբ մեծաքանակ ներածում կ'ըլլար Եւրոպայէն ամէն տեսակ ապրանքներէ:

Վերջապէս երկրի մը յառաջդիմութեան առաջին ազդակն ելող վաճառականութեան աստիճանը շատ բարձր և նախանձեղի վիճակի մը հասած էր շնորհիւ Հայոց անխոնջ ջանքերուն:

Դ. Մ Ա Ս

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ

ՀԱՅՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Սահմանադրութենէն առաջ քաննեհինգ տարիներէ ի վեր Հայերու մասին բնական դարձած հալածանքը, Կիլիկիոյ մէջ եւ կատարեալ խտուրթեամբ ի գործ կը դրուէր: Քաղաքական խնդիրներով զրպարտութիւններն ու իխպառներն սովորութեան կարգ անցած էին: Կիլիկիոյ գաւառներուն մէջ բանտարկուած Հայերուն թիւը մասը քաղաքական յանցանքով կ'աւբաստանուէին: Ամէն տարի մի քանի անգամներ Հաճընէն, Զէյթունէն, Մարաշէն, Տէօրթ-Կօլէն, Սիւէն եւ Ատանայէն հարիւրաւոր Հայեր կը բանտարկուէին միայն Հայութեան յանցանքով:

Կաշառակեր կուսակալներու, կառավարիչներու, տեղակալներու եւ դատաւորներու դրամագլուխն էր միայն եւ միմիայն քաղաքական զրպարտութիւնները, որուն շնորհիւ կը կողոպտէին գոթաղղ Հայերը: Իսկ դրամ չունեցողներն՝ անխղճարար դատապարտուելով կը հիւծէին տարիներով բանտերու խորերը եւ

վերջն ալ օրուան պատրիարքին միջնորդութեամբը ներում կը շնորհուէր ասոնցմէ ոմանց, Բռնապետութեան Կեդրոնէն՝ երկտրգէն...

Ատանայի ժողովուրդն ալ հակառակ թրքախօսութեանն ու այն ատենուան անտարբերութեանը. շատ անգամներ կ'ենթարկուէին միւս գաւառներու հայութեանց րախտին: Եւ սակայն կը խոստովանինք թէ վերջին կուսակալ Պահրի փաշայի տաան երկու տարուան պաշտօնավարութեանը միջոցին Ատանայի նահանգին մէջ քաղաքական բանտարկութիւններն եթէ չի զաղրեցան գոնէ թեթեւցան, միայն թէ Պահրի փաշա չափէն աւելի կաշառակերութեամբն ընդհանուրին գոթոնութեանը առարկայ եղած էր:

Պահրի փաշա կաշառք կ'առնէր միայն ունեւորներէն, կը փեթթէր փետրաւորները, կարեւոր չահերէ, եկամուտներէ եւ հարուստներէ կ'սպասէր իր բաժինը մասամբ զրկելու համար անշուշտ, իր վերին Հրամանատարին եւ ընկ.: Պահրի փաշա քաջ գիտէր եւ համոզուած էր թէ, Հայերն՝ քաղաքական ամէն նպատակէ զերծ են եւ կ'սպարին կատարեալ հաւատարմութեամբ եւ որով վերէն եկած հրամաններուն շատ անգամներ առանց քննութեան կը պատասխանէր եւ կը վստահեցնէր եւ որով Ատանայի շրջակաները պահ մը ազատած էին կարգ մը անգութ հալածանքներէ: Միայն թէ Պահրի փաշա Պոլսոյ պատասխանը տալէ ետքը ամբաստանեալը կը նեղէր եւ կ'աշխատէր որ ազատութեանը համար նիւթական փոխարինութիւն մը ըլլայ, եթէ կարենար փրցունել կ'առնէր իսկ հակառակ պարագային քիչ մը քաշքշիլէ ետքը կ'արձակէր. ահա Պահրի փաշայի ամբողջ հոգեբանութիւնը: Քիւրտ Պահրի փաշա լեռնական հսկայ մարմ-

նովն և հակառակ տգիտութեանը, հազուադիւս քաղաքագիտութեամբը մէկ կողմէ կը դողացնէր Ատանան ու շրջականները և միւս կողմէ կատարեալ վրատահութիւնը կը վայելէր Երլտըզի: Եւ այսպէս իր չորս գաւակներովն ու բազմաթիւ հետեւորդներովն արքայավայել կեանք մը կը վարէր Ատանայի մէջ:

Ատանայի առաջնորդ ընտրուեցաւ եւ եկաւ Տ. Մուշեղ վարդապետ որ վերջը ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս: Մուշեղ Սրբազան շատ կարճ ժամանակի մը մէջ յաջողեցաւ Պահրի փաշայի կատարեալ համակրութիւնը և վստահութիւնը շահիլ: Ասոնց մտերմութիւնը այն աստիճան սերտ եղաւ որ Թուրքերն անգամ ստիպուեցան «Առաջնորդ էֆ.»-ին դիմել իրենց մասին Պահրի փաշայի բարեխօսելու համար: Մուշեղ Սրբազանի խօսք տուածը Պահրի փաշայէն ընդունուած կը համարուէր և որով Մուշեղ Սրբազան Ազգային շրջանակներէ դուրս կառավարութեան դուռըն ալ մեծ պատիւներ կը վայելէր և Հայերուն վարկն ու վստահութիւնն ալ նոյն աստիճան բարձրացած էր: Նոյն բարւոք և մտերմական յարաբերութեանց շնորհիւ կարուցուեցաւ Ատանայի Հայոց շուկան, վարժարանները և շրջակայ գիւղերուն և քաղաքներուն մէջ մի քանի կարեւոր եկեղեցի և վարժարաններ:

Տ. Մուշեղ Սրբազան ոչ միայն Հայութեան այլեւս ամբողջ Ատանայի համար յառաջդիմութեան փարոս մը եղած էր, որուն ցոլացուցած լոյսերովն լուսաւորուեցաւ և ա՛լ աւելի փայլելու վրայ էին Ատանայի և շրջակայից ամէնէն մութ անկիւնները: Ատանայի Հայութեան մեծամասնութիւնէն զատ Թուրքերն անգամ մեծ օգուտներ տեսան Տ. Մուշեղ Սրբազանի

ներկայութենէն և միայն մոլեռանդ Հայատեաց դասակարգն էր որ կատէր ու կը չարախօսէր, պատճառ բռնելով Պահրի փաշայի պէս կաշառամոլի մը հետ ունեցած չափազանց մտերմութիւնը: Միւս կողմէ Պահրի փաշային ետեւէն ալ բամբասելով բերնէ բերան կ'ստիպէին որ Հայոց Առաջնորդին հետ մէջերնին գոյացած մտերմութիւննին պաղի և սակայն ընդհակառակը ա՛լ աւելի կը տաքնար օրէ օր, տարուէ տարի: Եւ այսպէս Մուշեղ Սրբազանի՝ հակառակ իր խիզախ բնավորութեանը և աննշան թերութեանցը Պահրի փաշայի հետ ունեցած մտերմութեանը շնորհիւ Ատանայի Հայութեան ամէն գործերը արդարութեան և հաւասարութեան շաւղին մէջ կ'ընթանար Սահմանադրութենէն շատ առաջ:

ՀԱՅ ՆԻ ԹՈՒՐԿ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ատանայի հայ և թուրք ժողովուրդներն տարիներէ ի վեր իրրեւ եղբայր ապրած էին և շատ մօտէն դրեթէ ստանց ազգի խտրութեան կը կենակցէին ու կը վարուէին իրարու հետ: Նոյնիսկ 1895ի Հայկական ջարդէն Ատանան ազատ և անվնաս մնաց, շնորհիւ տեղացի մի քանի ազգեցիկ Թուրք երեւելիներու և աւելի ճիշդը Հայ և Թուրք անկեղծ մտերմութեանց: Այն ատենը՝ Ատանայի Թուրքերն եթէ ուզէին մէկ ժամուան մէջ կրնային լափել Ատանայի Հայութիւնը, առանց ամենափոքր ընդդիմութեան մը, սակայն նոյն ատենուան կուսակալին աչքբացութիւնը՝ տեղացի Թուրք երեւելիներու, մանաւանդ Շէյխ Ղարիպ զատէ Հաճի Ճէմալ էֆ.յի (որուն տղան փուստ էֆ.ն ալ այսօր Ատանայի ամէնէն լուսավիտ Հայասէրն է) ջանքերուն և տեղացի ժողովուրդին

անկեղծ մտերմութեանցը շնորհիւ Ատանան ազատած էր 1895ի Հայկական ջարդէն։ Այն ատենը Ուրբաթ օր մը միայն պղտիկ խլրտում մը եղաւ և սակայն բարեբաղդաբար մէկ երկու զոհով խնդիրը փակուեցաւ։ Իսկ եթէ Հաճընն ալ ազատութեան համար Ունիոյ օրինակին հետեւէր շատ հաւանական էր թէ Ատանան 1895ին տակնուվրայ ըլլար և հիմակունան աղէտին պէտք չի տեսնուէր։

Ահա այսպէս Ատանայի հայ և թուրք յարաբերութիւններն միշտ մտերմական և եղբայրական եղած են։ Միայն մէկ երկու բռնապետ թուրքեր ուղած են հալութիւնը հալածել որոնք իրենց փափաքին չէին կրցած արժանանալ։

Փոքր Ասիոյ շատ կողմերը թուրքերուն բերնին ծամոցը եղող կեալը բառը Ատանայի մէջ գրեթէ գոյութիւն չունէր և ընդհակառակը թուրքերը մեծ յարգանքով կը վարուէին հայերուն հետ և փոխադարձաբար։

Շատ անգամներ հայ և թուրք երիտասարդներուն միասին պտըտիլը տեսնելով անկարելի կ'ըլլար իրարմէ զանազանել, թէ՛ դէմքով, թէ՛ տարազով և թէ վարուելակերպով իրարմէ բնաւ չէին տարբերէր. անունով միայն կը յայտնուէին։ Եւ սակայն դժբախտաբար 1895ի համիտեան ջարդէն ետքը կեսաւրիայէն և ուրիշ տեղերէ Ատանա գաղթող և համիտի կամքին հետեւող կարգ մը թալանի և ջարդի սիրահար մուսուլմանք թուրքեր չարփոխեցին Ատանացի տեղացի թուրքերն ալ և ասոնք ալ կամաց կամաց սկսան թշնամիի աչքով նայիլ հայերուն։ Բայց Ատանայի հայերն ամէն բան կ'սպասէին և միայն ասանկ վայրագ ջարդ մը չէին սպասեր իրենց եղբայր կարծած

և օրօրոցէն ի վեր միասին մեծցած հայրենակից թուրքերէն։ Չի հասկցուեցաւ թէ ո՞րկէ դրդուեցան։

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔԷ

1908 Յուլիս 10ի Մեծ Յեղափոխութեան լուրը առաջին անգամ Ատանա հասաւ։ Այս աւետարերէն երկու օր առաջ Ատանայէն Պոլիս մեկնած էր Առաջնորդ Տ. Մուշեղ Սրբազան։ Բռնապետութեան տակ ճնշուած ու ճգմուած Հայ ժողովուրդն արդէն վախտ ու շրջահայեաց, մի քանի օր ականջէ ականջ փոփսալով անցուց, միշտ իրարմէ խնդրելով օր գողտնի մընայ ըսուածը։ Շատերը երջալոյս մէկ խաղը կամ փորձը նկատեցին և վերջապէս Պոլսական թերթերն հասան և պարզեցին ամէն ինչ։ Այլեւս գաղտնիք չի մնաց։ Առաջին ասպարէզ նետուողն եղաւ Իհսան Ֆիքրի։ Նախ երկաթուղիով Ատանայէն Տարսոն Մէրսինի այցելութիւն մը կատարուին որոշուեցաւ, որուն համար մէջտեղ իյնալով հանգանակութիւն կատարեց որուն հաւասար չափով մասնակցեցան թէ թուրք և թէ հայ երիտասարդները։

Ատանա-Տարսոն-Մէրսինի ճամբորդութիւնը կատարուեցաւ մեծամեծ ցոյցերով ու խրախճանութիւններով, որոնց միջոցին «Կեցցէ՛»ներու շարքերուն մէջ կը գօչէին մեր թուրք եղբայրները «Կեցցեն Հայերը», որուն կը պատասխանուէր «Կեցցեն թուրքերը» և երկու կողմէ ձայներն միանալով օդերը կը թնդացնէին «Կեցցեն Օսմանցիները»։ Մէրսինի մէջ քաղաքապետութեան կողմէ պատրաստուած շքանշանին վրայ աղատաշունչ բանախօսութիւններ եղան թուրքերու և Հայերու կողմէ։ Իրիկունը վերադարձին աննկարագրելի

ցոյցերու մէջ ընդունուեցաւ և թափօր կազմուելով երգերով, «Կեցցէ»ներով և անընդհատ ծափահարութիւններով ժողովուրդը կառավարութեան պարտէզն առաջնորդուեցաւ ուր եկաւ նաև կուսակալն, հրամանատարն իրենց հետեւորդներով: Քաղաքապետութեան թաղրոնին բեմին վրայ իհասան Ֆիքրի սոխակ մը դարձաւ, կարգ մը սովորական բանաձեւերէ հտքը կուսակալին և միւս պաշտօնեաներուն համար ընդհանուր ժողովուրդին հետ առաջարկեց որ Սահմանադրութեան պահպանման համար կուսակալը երդում ընէ: Խեղճ Պահրի փաշա դողդողալով երդումն ըրաւ, նոյնպէս միւս պաշտօնեաներն: Նոյն օրուան հանգէսին նկարագրութեանցը հետ շնորհաւորական հեռագիրներ տրուեցաւ Մ. Յ. Գօմիթէի Մանասթըրի, Սելանիկի և Պոլսոյ ճիւղերուն, որոնց տակ ստորագրեց Ատանայի ժողովուրդին կողմէ «Իհասան Ֆիքրի»:

Սոյն հեռագիրին երկրորդ օրը անմիջապէս շնորհակալութեան հեռագիր հասաւ Կեդրոնէն և կը յանձնարարուէր Գօմիթէին ճիւղ մը կազմել: Ասոր վրայ իհասան Ֆիքրի փալեցաւ, ամէն մարդ սկսաւ իհասանի շուրջը գեգերիլ: Իհասանը պիտի կազմակերպէր Իթթիհատին Ատանայի մասնաճիւղը:

Օրուան հերոսը իհասան Ֆիքրի՝ լաւագոյն առիթէն օգտուել ուզելով իր գլուխը ժողովեց իր նախկին բարեկամներն և սկսան Իթթիհատի կուսակցութեան անդամներ արձանագրել: Կառավարական պաշտօնեաներն ամբողջութեամբ առահի գիմեցին արձանագրուելու, վերջապէս անդամներուն թիւը հարիւրի հասնելէ հտքը տառնեղիւ անդամէ բաղկացեալ վարչական խորհուրդի մը ընտրութեան ձեռնարկուեցաւ, որոնցմէ հօթը թուրք, երեքը Հայ, մէկը Յոյն և մէկը Ա-

րապ պիտի ըլլար և ընտրուեցան քուէի կարգով Իհասան Ֆիքրի, Տօքթ. Էշրէֆ Սիւլէյման (Առողջապահական քննիչ), Տօքթ. Ասլմ (Քաղաքապետութեան բժիշկ), Մուխթար Ֆիքրի և Պաղտատի Զատէ Ապտիւլլահման (Ապտիւլ Գատիւրի տղան) էֆէնտիները, երկու զինուորական էրքեանը հարապ գօլ-աղասը Լութֆի պէյ և հարիւրապետ Սլի Բուհի էֆ. իսկ Հայերէն Ստեփան Պատիկեան, փաստաբան Կէօկտէրէլեան Կարապետ և Չալեան Կարապետ էֆ. ները, Յոյներէն փաստաբան Քիրեազօ և Արապ քրիստոնեաներէն Իլիաս Թիւրքմէն էֆէնտիները: Ասոնք անմիջապէս գործի ձեռնարկելով հրաժարեցուցին նախ կուսակալն Պահրի փաշան, որ պահ մը զլմագրեց և վերջը մեծ անպատուութիւններով ու խայտառակութիւններով վաճառուեցաւ Ատանայէն: Պաշտօնեաներ հրաժարեցուեցան ու նորեր գրուեցան և որով պահ մը տեղական կառավարութիւնը Իթթիհատի կուսակցութեան հրամաններուն կը հետեւէր կէտ առ կէտ: Իթթիհատի միւս անգամները շաբաթը մէկ անգամ երկուշաբթի օրերը կը գումարուէին և շրջակայ ճիւղերու ու կեդրոնական թղթակցութիւնները կը կարգացուէր և եղած դիտողութիւններն ու հարցապնդումներն կ'ունկնդուէր: Շրջականներն ալ կազմակերպելու և նորանոր ճիւղեր հաստատելու համար երկու թուրք և մէկ Հայէ բաղկացեալ պատգամաւորներ զրկուեցան, որոնք կրակ ու բոց ժայթքող բանախօսութիւններով ազատութիւն և հաւատարմութիւն քարոզած էին: Սոյն կրակոտ բանախօսութիւններն և մանաւանդ հաւատարմութեան խօսքերը շատ գէշ տպաւորութիւն ըրած էին ռամիկ և տգէտ թուրք գիւղացիներուն վրայ, որոնց արձագանգը կը լսէինք այն ատեն գիւղերը և շրջակայ քաղաքները գտնուող Հայերէն:

Իհսան Ֆիքրի բնիկ Իզմիտցի ըլլալով բուն անու-
նով Ահմէտ Թօսուն, Սեւանիկի Երկրագործական պաշ-
տօնեայ եղած, ուրկէ Տիգրանակերտ աքսորուած և
անկէ ալ Փայասի բերդը փոխադրուած անցեալն
անձանօթ մէկն է : Իր թշնամի ազգակիցներն,
անցեալին համար շատ գէշ տեղեկութիւններ կու-
տան եւ սակայն քիչ շատ կրթութիւն ստացած, լե-
զուն բերնին մէջ դարձող, գրիչը թուղթին վրայ սա-
հող և Փայաս աքսորուելովն ինքզինքը ազատական
հռչակող երիտասարդ մըն է և որ Պահրի փաշայի
միջոցաւ Փայասէն ազատած և Ատանայի մէջ մեռած
կալուածատէր հարուստ Մէննան պէյի աղջիկն առած
կ'ապրէր : Իհսան Ֆիքրի Սահմանագրութենէն առաջ
Արհեստից Վարժարանին տնօրէն եղած էր սակայն
վերջը Սահմանագրութենէն քիչ առաջ պաշտօնանկ
ըլլալով տեղն անցաւ Կէրկէրլի Զատէ Ալի էֆէն, որ
մոլեռանդ Թուրք մըն է :

Ատանայի Իթթիհատի Կեդրոնին ստացած կա-
րեւորութենէն օգտուելու հետամուտ եղաւ Իհսան
Ֆիքրի : Առաջին օրէն սկսաւ հալածել իր նախկին
թշնամիներն, որոնց կարեւորագոյնն էր Կէրկէրլի
Զատէ Ալի էֆէնտին : Իհսան Ֆիքրի՝ իր կարգ մը
արբանեակներով կ'աշխատէր Իթթիհատի միջոցաւ
տապալել և իբրեւ զեղծարար դատապարտել տալ
Կէրկէրլի Զատէն : Վերջինն ալ ունէր իր համախոն-
ներն, որոնք եւս սկսան բուռն ընդդիմութիւն մը
ընել Իհսան Ֆիքրիի, որուն համար կարգ մը անպա-
տիւ ծանուցումներ փակցուցին շուկաները և վեր-
ջապէս Կէրկէրլի Զատէն անպարտ հռչակուեցաւ և
Իհսան Ֆիքրին բարկութենէն ինքզինքը կ'ուտէր :

ԱՏԱՆԱՅԻ ԹՈՒՐԳԵՐԷՆ ԼՐԱԳԻՐՆ ԵՐԷ

Սահմանագրութենէն առաջ կը հրատարակուէր
«Սեյիս» չորս օր ցամաք պաշտօնաթերթն, վերջը սկսան
հրատարակուիլ «Նաւասուն Օրսու» զինուորական լուրջ
թերթ արտօնատէր Էրփեանը հարպ գօլ ազաւը
Լուսթի պէկ, «Իթիսալ» խաժանաթերթ կամ ամբո-
խալար լրագիր — արտօնատէր Իհսան Ֆիքրի,
«Ռեհպեր Իթիսալ» հակաթիտալիան թերթ — արտօ-
նատէր Ալի Իւմի էֆէ, «Զուգուր Օվա» շուքէն վախցող
խեղճակ թերթ — արտօնատէր Մահմուտ Ճէլալե-
տին էֆէ :

Թուրքերէն չորս թերթերէն զոտ, Հայերուս մէջ
ալ կ'իլկիկան մի քանի թերթերու պէտքը զգացուե-
ցաւ : Որով «Տաւրոս» անունով թերթի մը արտօնու-
թեան համար եւ զիմած էի Կուսակալութեան, որուն
համար երաշխաւորի եւայն կարգ մը գժուարու-
թիւններ հանեցին : Նոյնպէս Հ. Ռ. Ս. Կուսակցու-
թեան կողմէ Պողոս էֆէ. Եղիաեան զիմած էր «Կի-
լիկիա» անունով թերթի մը արտօնութեանը համար.
և միւս կողմէ Տ. Մուշեղ Սրբապանը ձեռնարկած էր
տպարան մը բերել տալու, որոնք գժբախտաբար ամ-
բողջովին ջուրն ինկան :

Իհսան Ֆիքրի «Իթիտալ» թերթին համար տպա-
րան մըն ալ բերաւ Պոլիսէն, որուն համար կ'ըսուի
թէ Իթիհատի անուամբ ժողոված գրամով առած է :
«Իթիտալ» սկսաւ հրատարակուիլ անորոշ ուղղու-
թեամբ մը, երբեմն Հայերը կը գովէր երբեմն քարեր
կը նետէր և Կէրկէրլիի պոէզի խածած կը քաշլրտէր :
«Իթիտալ» ի գէմ գրելու և զայն պախարակելու հա-
մար, հակառակորդներէն Էրզինի Թահիրաթ միւտի-

րի Ալի Իւմի էֆէնտին ալ սկսաւ «Րէհպէրը Իթիտալ» անունով թերթ մը հրատարակել, ասոր ալ նպատակն էր լոկ Իհսան Ֆիքրին հարուածել և «Իթիտալ»ն տապալել: Այն տտեն Իրքիհասի անկանոն վարչական խորհուրդին ալ հակառակ սկսաւ գրել և այս թերթին օգնութեան հասաւ երրորդ Թուրքերէն թերթ մը Զուգուր Օվա, Մանսուտ Ճէլալէտտին էֆ. Ի խըմբադրապետութեամբ: Վերջապէս Ատանայի Թուրքերն մի քանի կուսակցութեանց բաժնուեցան. և Հայերը կը գիտէին միայն այս ամենը:

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սահմանադրութեան բարիքները Հայոց ծանօթացնելու և Սահմանադրութիւնը ամրապնդելու համար Հայ Յեղ. կուսակցութիւններն ալ ասպարէզ իջան: Ասոնց մէջ ալ անկեղծներուն հետ կարգ մը շահամոլներ խառնուեցան որոնք Ազգային շահը նկատի առնելէ աւելի իրենց անձնական փառքը հետապնդելու նկըռտեցան և որով իրարու մէջ կուսակցական անվայել պայքարն ծայր տուաւ:

Առաջին խարանը բացուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ճշմարիտ ներկայացուցիչներու նախաձեռնութեամբ, որմէ հտքը ծնաւ Հնչակեանը և վերջապէս ասոնց հրկուքէն անջատ չեղոք «Ազգային Լսարան»ը: Կիրակի օրերն ցաւի սիրտ երեք տարբեր տեղեր բանաստեղծութիւններ կ'ըլլար և շատ վերջը բարեբախտաբար պահ մը գոնէ բանաստեղծութիւններն Մայր Եկեղեցւոյ մէջ միասին ըլլալն որոշուեցաւ Տ. Մուշեղ Սրբազանի ընդգրկմութեան և նոյնիսկ հրաժարելու

սպառնալիքին շնորհիւ: Եւ կուսակցութիւնները մեծ ընդունելութիւն գտած կը խօսէին ու կը զարգացնէին Հայ ժողովուրդը: Թուրքերն ալ կը յաճախէին սոյն գլխակները և մտիկ կ'ընէին ու կը ծափահարէին եղած բանաստեղծութիւնները:

Ազգային Լսարան-Ընթերցատունը գիշերային դասախօսութիւն մ'ալ հաստատեց որով դասեր կ'աւանդուէին, ուսումէ, կարգալ գրելէ զուրկ եղողներուն և գործերն այս վիճակին մէջ կ'ընթանային միշտ զէպի յառաջգիմութիւն, լուսաւորութիւն և զարգացում:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ատանայի մէջ հրապարակ իջած ատենն էր. Իթիթիհատի կուսակցութեան կողմէ հրաւեր եկաւ, նշանաւոր Բանաստեղծ-Ազատական և Ատանայի նախկին կուսակալներէն հանգուցեալ Զիա փաշայի գերեզմանը պաշտօնական այցելութեան երթալու: Մեծ թիւով Հայեր Ազգ. վարժարան հաւաքուելով գայնզգայն դրօշակներով և երգերով մեծ շուկայէն անցուեցաւ և Իթիթիհատի գլխաւը բազմաթիւ Թուրքերու հետ խառնուած այցելուեցաւ «Ուլու Ճամի»ի գերեզմանատունը, որուն մէջ թէ Թուրքերուն և թէ Հայերուն կողմէ յուզիչ դամբանականներ խօսուեցան: Սակայն սոյն պահերուն կը գիտուէր և յայտնի կերպով կը տեսնուէր թէ կարգ մը յետագէտ Թուրք կրօնամոլներու շատ գէշ կ'ազգէր սոյն Թուրք և Հայ ցոյցը Թուրք մզկիթին մէջ, մանաւանդ Հայերէն երգեր ալ երգուելով:

Տէրսիմի ապստամբապետ Իպրահիմ փաշայի ետեւէն Ատանայէն զրկուած զինուորներուն պատիւ մը եղաւ Հնչակեաններու առաջնորդութեամբ: Նօրէն մեծ թիւով Հայեր կիրակի օր մը Ազգ. վարժարանին

մէջ ժողոված թափորով դրօշակներով «կեցցէ»ներու ազդակներով եւ երգերով գնացուեցաւ : Կամուրջին գլուխը ուր կազեօզներ բաշխուեցաւ զինուորներուն և հրաժեշտի բարեմաղթութիւններ եղան զինուորինքը : Ասոնց ամէնքը սակայն Թուրք կրօնամաններուն ջիղերուն փափուկ թերերուն կը դպչէր և մանաւանդ բռնապետութեան վարժուած և նոյն միջոցին մեծ մասով պաշտօնանկ եղած պաշտօնեաներու շատ գէշ կ'աղղէր :

Ասոնցմէ ետքը Պոլսէն լսուեցաւ իթթիհատ և Ահրար կուսակցութիւններուն հակառակութիւնները : Ասոր վրայ Ատանայի իթթիհատի կուսակցութեան փափաքը պահ մը մտրեցաւ և պողեցաւ և Խաան Զիքրին սկսաւ Ահրարի հովեր տռնել , զոր մտանանիշ ըրաւ «Բէհպէրը իթիտալ» թերթը :

Այս միջոցին էր Ռիսթեան և Յառաճդիմութեան կուսակցութեան կեդրոնէն Ատանայէն անդամ մը ուղուեցաւ Սէլանիկ , ուր ընդհանուր ժողով պիտի գումարուէր : Ատանայի իթթիհատին կողմէ Սէլանիկ ղըրկուեցաւ Առողջապահական տեսուչ Տօքթ. Էշրէֆ Սիւլէյման պէկ , Էշրէֆ պէկ վերագարծին վերակազմեց Ատանայի իթթիհատին մասնաճիւղը , նոր ընտրութիւնով և գաղտնի գործելակերպով : Մէկ երկու Հայեր ալ նորէն ժառած էին սոյն երկրորդ կազմակերպութեան մէջ ալ : Եւ գործերն ու ժողովներն կը մնային գաղտնի իրենց մէջ :

Ազատութենէն մէկ երկու օր առաջ Պոլիս մեկնող Տ. Մուշեղ Սրբազան երկարատեւ Պոլիս մնաց հակառակ Ատանայի փափուկ ժամանակին : Պահրի փաշայի և որով Տ. Մուշեղ Սրբազանի հակառակորդներն սկսան չարախօսել , Տ. Մուշեղ Սրբազանի թերութիւններն խոշորացոյցով դիտել և ռամիկ ժողովուր-

դըն համոզել որ այլեւս չընդունին իբրեւ Առաջնորդ : Տ. Մուշեղ Սրբազան ասոնց ամենքը լսելով հանդերձ արձակ համարձակ եկաւ Ատանա , թէեւ չի գտաւ նախկին տաք վերաբերումը :

Պահրի փաշայի փախստէն ետքը մէկ երկու ամիս փոխանորդ կարգուեցաւ Միրլիվա Ալի փաշա որ վախկոտ մէկն էր և կը դողար իթթիհատի դէմ : Այս միջոցին Ատանայի կուսակալ ընտրուեցաւ Գոնիայի կուսակալ Ճէվատ պէկ . որն որ ճիշդ աւստրիական պոլքօթին օրը հասաւ Ատանա , որուն զիմաւուրութեան գացող հազարաւոր ժողովուրդներն գլխէն բռնի հանել տուին Ֆեսը :

Ճէվատ պէկ չափազանց տկարակազմ , ծերուկ եւ ամուրի Թուրք մըն էր : Շարժուեալներն ալ կը մատնէին չափազանց վախկոտութիւնն ու անկարողութիւնը : Միշտ աղաչանքով պաղատանքով կը վարուէր ընդհանուրին հետ և չէր գիտէր բնաւ իր պաշտօնին յարգն ու աստիճանը : Պատասխանատուութենէ վախցող , օրէնքին առջեւ դողացող տկար մըն էր : Մինչդեռ Ատանացիք Պահրի փաշայի խտութենէն վախցած ու վարժուած , հիմա բոլորովին արձակ համարձակ կը գտնէին ինքզինքնին :

Իհասն Զիքրի՝ տեսնելով կուսակալին անկարողութիւնը , ուղեց զայն գործիք ընել իր քմահաճոյքներուն և կերկէրլիի դատին առթիւ ստիպեց որ անմիջապէս պաշտօնանկ ընէ ու դատապարտել տայ և երբ կէրկէրլին անպարտ արձակուեցաւ , ալ փակաւ նոր կուսակալին Ճէվատ պէկի պոչին . « Կուսակալ ղրկած են փայտի կտոր մը , ոչնչութեան օրինակ մը , պառաւ կնիկ մը , որ բռնէ մը տեղեկութիւն չունի » գրեց իթիսալին մէջ և Ճէվատ պէկ ասանկ ծանր նա-

խատինքի մը դէմ լուռ մնաց։ Իհասն՝ ա՛լ աւելի հա-
մարձակութիւն գտած՝ հարուածեց, անպատուեց եւ
գէրօյլի իջեցուց կուտակալին՝ աստիճանը։ Եւ ձեվատ
պէ՛յ լուռ ու մուռջ տուն կ'երթար առանց անգամ մը
գոնէ շուկան իջնելու և տեմնելու իր գտնուած քա-
ղաքն։ Ամէն մտիդ կ'ուզէր կուտակալը տեմնել եւ
կուտակալն իր սենեակին մէկ անկիւնը կ'ծկտած նըս-
տած էր։ Իհասն ֆիքրի կուտակալին հրաժարումը ա-
ռաջարկեց Իթիսալին մէջ, որուն ականջ տուող չե-
ղաւ և վերջապէս իր վրէժը լուծելու համար կէրկէր-
լիի դէմ միթինկ մը կազմելու ծանուցում մը հրատա-
րակեց, որուն միջոցին կուտակալին ալ հակառակ
խօսուելով հրաժարումը պիտի խնդրուէր։ Միւս կող-
մէ կէրկէրլիի մարդիկն ալ կարգ մը արբանեակներով
միթինկ մը գումարելու ծանուցում մ'ըրին միւսնոյն
տեղւոյն համար։ Բարեբախտաբար նոյն օրը և նոյն
ժամուն առատ անձրեւ մը տեղաց և որով բնական
կերպով առաջին առնուեցաւ սոսկալի արիւնահեղու-
թեան մը։ Երկրորդ միթինկի ձեռնարկութիւնն ար-
գելուեցաւ աստիկանութեան կողմէ որով Իհասն ա՛լ
աւելի կատղեցաւ։

Կուտակալ ձեվատ պէկը Ատանա հասածին պէս
լեցուած ու թունաւորուած էր Առաջնորդ Տ. Մուշեղ
Սրբազանի մատին, որով շատ պաղ ընդունելութիւն
գտաւ Տ. Մուշեղ Սրբազան նորեկ կուտակալէն։ Ա-
ռաջնորդին միջամտած խնդիրը ընդհակառակը կը
կատարուէր և որով մեծ յուսահատութեան մը մատ-
նուած էր։ Տ. Մուշեղ սրբազան Ատանայի շրջակա-
ներն այցելութեան ելած էր և Էրզրնի կառավարչին
Ասաֆ պէկի կողմէ պաղ ընդունելութիւն և հակա-
ռակութիւն գտած էր։ Կուտակալութեան անարժան

ձեվատ պէկը Համիտիյէ այցելելով Հայոց Եկեղեցիին
զանգակին հնչումը արգելած էր և որով տեղւոյն Հա-
յերը մեծ յուսահատութեան մատնուելով Ատանայի
առաջնորդին գիմեցին։

Առաջնորդն Ատանա վերադարձին Էրզրնի կառա-
վարիչին և Ատանայի կուտակալին կարգ մը ապօրի-
նի արարքներուն համար բողոքեց Երեսի. Ժողովին,
Վարչապետին և ուրիշ տեղերու։ Բողոքագրին օրի-
նակը հրատարակուած էր Պոլսոյ Սեհի Կազեթային
մէջ։ Ասաֆ պէկ Առաջնորդին բողոքագիրն ու ամ-
բաստանութիւններն կարդալով կատրած էր և ան-
միջապէս խիստ պատասխանագիր մը հրատարակեց
Ռեհպեր Իթիսալ թերթին մէջ, Տ. Մուշեղ Սրբազանն
ամբաստանած էր իրբեւ բռնակալ կաշառակեր և Պահ-
րի փաշայի կաշառքի միջոցը։ Սրբազանը պատաս-
խանը գրեց և սակայն թուրք թերթը չի հրատա-
րակեց և այս միջոցին գիշերօթիկ վարժարանի մը
ծախքն հանգանակելու համար Տ. Մուշեղ Սրբազան
Եգիպտոս մեկնեցաւ, ուր կը մնայ մինչև այսօր։

Սահմանադրութեան հրատարակումէն ետքը ամէն
տեսակ զէնքեր հասան Ատանա և արձակ համարձակ
կը ծախուէին։ Անցեալ տարուան Յուլիսի վերջերէն
մինչև այս տարուան Ապրիլ 1 թուականը Ատանայի
մէջ ամենէն աւելի ծախուած ու սպառուածն էր՝ միայն
հրազէն։ Ազատութեան քարոզիչներ Իհասն ֆիքրի և
ուրիշներ կը պոռային «Զինուեցէք և պատրաստուե-
ցէք Սահմանադրութիւնը պահպանելու»։ Ժողովուր-
դին լուսամիտ և ռամիկ դադակարդերն հաւասար չա-
փով և մանաւանդ գիւղացիներն մեծ եռանդով կը
զինուէին և իրենց ունեցածն ու չունեցածը տալով
զէնք և միայն զէնք կ'առնէին։ Շուկաները հոս հոն

զինավաճառներու նորանոր խանութներ րացուեցան և կարծես ժողովուրդը կը յափշտակէր զէնքերը։ Օրուան առեւտուրը եւ շահը զէնքի վրայ էր։ Շուկաները պտըտող տասնեակ մունետիկներ զէնք և միայն զէնք կը ծախէին։ Բազմաթիւ Թուրք տղաքներ շուկաներու մէջ տանձ խնձորի տեղ կապարէ փամփուշտներ կը ծախէին եւ « Իքիչէր մէթալիէ Գարատաղ ֆիշէնկի » ձայներով մեր ականջները կը խուլնային։ Այս ամենը տեղական կառավարութեան աչքին առջև կ'ըլլար, և կառավարութիւնը չէր արգիլէր։ Զինավաճառներն իրենց զէնքերը ծախելու համար, նորանոր սուտեր յերիւրելով մէջտեղ կը նետէին։ Ինչպէս անցեալ տարի Բամագանի Պայրամին օրուան համար լուր ելաւ թէ « Հայերը պիտի ջարդուին »։ Կառավարութեան աչալըջութեան շնորհիւ բան մը չեղաւ։ Վերջը լուր հանեցին թէ « Տասն օր ետքը Հայերը անպատճառ պիտի ջարդուին » և այս ջարդի լուրերը շարունակեց մինչեւ սեւ, անիծեալ օրերը։

Եւ Հայու Զարդը փափաքող վատ մոլեռանգները տեսակ տեսակ սուտերով և գործերով կը գրգռէին Թուրք խուժանը։ Օր մը լուր հանեցին թէ Հայերը զինարանը պիտի կոխեն, ուրիշ օր մ'ալ տարածայնեցին որ Հաճընի ժողովուրդը ապստամբած Ատանայի վրայ կը քալէ, են։ Եւ։ Թելաղրիչներունը պատակն էր այս սուտ գրոյցներով Թուրք խուժանը գրգռել և Հայերուն վրայ յարձակել տալ։ Օր մ'ալ յանկարծ լուսեցաւ թէ Ուլու Ճամի'մեծ մզկիթին դուռը աղտ քսած են։ Սոյն լուրը մեծ սարսափի մատնեց Ատանայի Հայութիւնը և կառավարութիւնը երկրորդ զիշերը մասնաւոր պահակներու միջոցաւ բռնել տուած էր աղտ քսողները, որոնք քննուելով հաս-

կըցուած էր թէ Թուրք էին և դիտմամբ կ'ընէին։ Կառավարութիւնը առանց պատժելու ազատ արձակած էր ըսին այն վատերը և որով ջարդի թալանի սիրահար վայրագները ազատ ասպարէզ գտան և աշխատեցան օրէ օր իրենց համախոհներ պատրաստել։ Օրեր կ'անցնէին և ջարդի լուրերը կ'ընդհանրանային։

Պոլսոյ մէջ յեղյեղուած « շէրլաթ կ'ուզենք » խօսքը Ատանայի մէջ ալ արձագանգ գտաւ։ Նոյնիսկ օր մը կարգ մը Թուրքեր շուկան ինկած սկսան պոռալ « Կիները շուկան չի պիտի ելլեն մեր շէրլաթը կ'արգիլէ, հակառակը շարժողներն բզիկ բզիկ պիտի ընենք »։ Հայերը սարսափած կառավարութեան դիմեցին և կառավարութիւնը այդ շարագործները շուկաներէն ժողովելով բանտարկեց և օր մը վերջն ալ արձակեց։ Արդէն ճէվատ պէկի պէս թուլամորթ անկարող կուսակալէ մը ասկէ աւելի լո՛ւնչ կ'սպասուէր, սակայն նոր անկարողութիւնը մեզի շատ սուղի ապրանք եղաւ։

Մօտեցան անիծեալ օրերն և տարածայնութիւն մը սկսաւ « Հայոց Զատկին օրը պիտի յարձակին Թուրքերը »։

ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԻ ՍԿԱՔՆԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ

Զատիկէն տասնեւհինգ օր առաջ Թարսուս գափուսու մզկիթին դիմացը Տէրէնտէլիցի Թուրք նպարավաճառ մը գիշերը Հայ տղայ մը բռնի ներս քաշելով բերանը քուրջերով թխած և վայրենաբար լլկած էր։ Մի քանի օր ետքը Սիսէն Ատանայի երեքշարթի օրուան պաղարը եկող կարսուանը ճամբան կողոպտուած և մի քանի Հայեր ծանրապէս վիրաւորած

էին: Այն օրերուն մէջ էր որ չուկան Իսպէր Օղլուի օթէլին առջեւ Հնչակեան Կոնսակցութեան վարչական Խորհուրդի անդամներէն Չալեանը հրապարակաւ ապտակահարուեցաւ մի քանի Թուրք երիտասարդներու կողմէ:

Չառիկէն ութ օր առաջ Թօսպաղի գաւէսի Թաղէն Հայ պատանի մը յարձակում կրեց մի քանի Թուրք սրիկաներու կողմէ և դժուարաւ ազատեցաւ անոնց ձեռքէն, երկրորդ յարձակումին դանակով սպառնացած էին և որով Հայ Երիտասարդն անձնապաշտպանութեան համար ատրճանակ պարպած էր յարձակողներուն վրայ, որոնցմէ մին վայրկինական և միւսը երկու օր ետքը մեռան և ասոնց դիակները անցուցին Թուրք Թաղերու մէջէն գրգռելով Թուրք խուժանը Հայոց դէմ: Հայ տղան փախաւ և Թուրքերն յարձակեցան ոճրագործ տղուն թաղը, պահանջելով յանձնումը Հայ տղուն: Հայերը լեղապատար կառավարութեան դուռը վազելով պաշտպանութիւն խնդրեցին և կառավարութիւնը անկարող եղաւ զսպելու Թուրք խուժանը: Այլեւս լաւագոյն առիթը ներկայացած էր Հայկական ջարդին:

Պոլիսը խառնուած, տեղական Թուրքերուն ամէն դասակարգը գրգռուած, կառավարութիւնը կատարելապէս անկարողութեան մատնուած, նոյն միջոցին անշուշտ զինուորական ոյժն ալ Հայոց հակառակ լարուած, ասոնցմէ աւելի յարմար առիթներ անկարելի էր որ ներկայանար: Եւ ժամէ ժամ հասաւ ահաւելի աղէտը, սարսափելի ջարդ թալան ու հրդեհը որոնք առաջին անգամ Ապրիլ 1ին սկսան և տեւեցին երեք օր չորս գիշեր և երկրորդ աւելի սոսկալի ջարդն ու հրդեհներն սկսան Ապրիլ 12ին կիրակի իրիկուն և տեւեցին մինչեւ հետեւեալ օրուան իրիկունը որ արդէն Հայու տուն և տեղ չէր մնացած, մինակ Մայր եկեղեցին և շրջական մի քանի տուններ ազատեցան:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

Լիվա	Դազա	Նահիյէ	Գիւղ
ԱՏԱՆԱ	2	5	311
	Համիտիյէ		88
	Գարախալու (Չէճէլի)		
ԳՕԶԱՆ—ՍիՍ	3	1	94
	Հաճըն	2	66
	Ֆէքէ (Վահգա)	1	93
	Գարս փազար	1	53
ՄԷՐՍԻՆ	1	1	188
	Թարսուս (Տարսոն)	2	81
ՃԷՊԷԼԸ ՊԷՐԷՔԷԹ —ԷՐԶԻՆ	5	2	8
	Օսմանիյէ	3	41
	Խալահիյէ		67
	Փայաս	1	41
	Խասսա		38
	Պուլանըզ (Պաղէ)		40

Ասանայի եւ օրջակայ Առաջն. Թեմերու քաղաք եւ գիւղերուն Հայ բնակչութեանց 1908 տարւոյն մարդահամարի պաշտօնական ցանկը:

Ատան 17844, Տարսոն 3139, Մէրսին 2297, Չօզ Մարզուան 4850, Համիտիյէ 418, Օսմանիյէ 720, Միսիր 500, Հասան Պէլլի 1848, Պաղչա 722, Էօզէրլի 1056, Նաճարլը 437, Օճազլը 1940, Սիլիֆքէ 371, Եարփուզ 233, Էրզին 10, Գօզ օլուզ 290, Հայ գիւ, 190, Ինճիրլիք 250, Շէյխ Մուրատ 160, Գալըրլը 84, Կէմի Սիւրէն 37, Միհմանտար 43, Թանկըր Վէրտի 95, Մարա 85, Գայբազ պանըր 25, Քիւնէշ 150, Էքպէշ 450, Ֆասըլ կամ Էյրի Պուճազ 70, Հաճըլար 40, Քիւրէճի 15, Տէմրէկ 5, Թէյէք 120, Խալահիյէ 4, Գայա պաշը 25, Պաղչէ 26, Քէլլէր 178, Էնթիլի 131, Քիւնէն 60, Փաշա Զիֆթիլի 17, Պօսթան աղա Զիֆթիլի 30, Գուշու Մուսթաֆա 140, Գրզլաճ 60, Սափրանլը 30, Լափաճը 490, Խառնը 524, Կէօք Զայիր 208, Գուրալար 66, Ապտօղլու 340:

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍԳ

Ատանայի ամենափայլուն անցեալին մէկ մանրանկարը ներկայացնելով զգացնել ուղեցի կորուստին առտիճանը եւ բացուած վէրքին անդարմանելիութիւնը : Եւ սակայն դժբախտաբար Ատանայի տհաւելի ջարդէն ետքը խուժանաթերթն իրիտալ կարգ մը վայրահալութիւններէ ետքը կը գրէր «մեր Ատանան ասկէ ետքը շատ լաւ պիտի ըլլայ»...

Ջարդին սկզբնապատճառները մասամբ հրատարակուած են իսկ ներկայ հրատարակութեանս վերջին մասերը ակնատեսի տպաւորութիւններ են, որոնք յառաջաբանը պիտի ըլլան ի մօտայ հրատարակելի «ԿԻՂԻԿԻՈՑ ԱՂԷՏԸ» պատկերազարդ ընդարձակ երկիս :

Վ Ե Ր Ջ

Ա. Մ Ա Ս

Ատանայի Տեղագրականը	5
Գլխիմայ	8
Գործարաններ	8
Ապրուստ	9
Ընկերային վիճակ	11

Բ. Մ Ա Ս

Ատանայի սովորութիւններ	14
Ամուսնութիւն	14
Նշանախօսութիւն	15
Հարսանիք	17

Գ. Մ Ա Ս

Եկեղեցական վիճակ	20
Կրթական վիճակ	24
Վաճառականական վիճակ	25

Դ. Մ Ա Ս

Սահմանադրութենէն առաջ	28
Հայու հալածանք	28
Հայ և Թուրք յարաբերութիւններ	31
Սահմանադրութենէն ետքը	33
Ատանայի թուրքերէն լրագիրները	37
Հայ Յեղ. կուսակցութիւնները	38
Յարձակումի սկզբնաւորութիւն	45
Ատանայի նահանգը	47
Ատանայի և շրջակայից Հայ բնակչութեանց պաշտօնական մարդահամարն	47
Վերջարան	48

ՀԵՂԻՆ ԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ԱՐՈՒԵՍՏ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ

3 Ղր. .

Մեկ ժամուան մեջ Լուսանկարչութիւն կը սորվեցնէ

Պիտի հրատարակուի մօտ օրէն

« Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ Ա Ղ Է Տ Ը », Պատկերազարդ

« ԱՏԱՆԱՅԻ ԿԵԱՆԲԸ » ին

Գիցն է 3 ղր. ., Թղթատարով 4 ղր. .

Վաճառման կեդրոնացեղին է «ԴԵՂԱՐԱՆ ԹԷՐԶԵԱՆ»,
Գում Գափու, Կ. ՊՈԼԻՍ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0232914

55.420